

MECMUA

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

MECMUA - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi [International Journal Of Social Sciences]

ISSN: 2587-1811 Yıl: 5, Sayı: 10, Güz 2020

Türk Tarihi Açısından Dunhuang Bölgesinde Ortaya Çıkan Bulguların Önemi ve Türk Kâğıt-Baskı Tekniklerinin Araştırması

The Importance of the Findings Emerging in Dunhuang Region in Terms of Turkish History and the Research of Turkish Paper-Printing Techniques

Dr. Sait ŞAHİN - Öğr. Gör. İlayda ŞAHİN

Journalism and Communication of Hebei University. Baoding City, Hebei Province / P. R. China. sait_sahin46@hotmail.com

Hebei University of Economics and Business. Baoding City, Hebei Province / P. R. China. ilaydassahin86@outlook.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

DOI: mecmua.783389

Yükleme Tarihi: 21.08.2020

Kabul Tarihi: 10.09.2020

Yayımlanma Tarihi: 30.09.2020

Sayı: 10

Sayfa: 284-302

Article Information: Research Article

DOI: mecmua.783389

Received Date: 21.08.2020

Accepted Date: 10.09.2020

Date Published: 30.09.2020

Volume: 10

Sayfa: 284-302

Atıf / Citation

ŞAHİN, S. ŞAHİN İ. (2020). Türk Tarihi Açısından Dunhuang Bölgesinde Ortaya Çıkan Bulguların Önemi ve Türk Kâğıt-Baskı Tekniklerinin Araştırması. *MECMUA - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* ISSN: 2587-1811 Yıl: 5, Sayı: 10, Sayfa: 284-302

ŞAHİN, S. ŞAHİN İ. (2020). The Importance of the Findings Emerging in Dunhuang Region in Terms of Turkish History and the Research of Turkish Paper-Printing Techniques. *MECMUA - International Journal Of Social Sciences* ISSN: 2587-1811 Year: 5, Volume: 10, Page: 284-302

Dr. Sait ŞAHİN – Öğr. Gör. İlayda ŞAHİN

TÜRK TARİHİ AÇISINDAN DUNHUANG BÖLGESİNDE ORTAYA ÇIKAN BULGULARIN ÖNEMİ VE TÜRK KÂĞIT-BASKI TEKNİKLERİNİN ARAŞTIRMASI

The Importance of the Findings Emerging in Dunhuang Region in Terms of Turkish History and the Research of Turkish Paper-Printing Techniques

ÖZ

Tarihte kâğıt, mürekkep ve matbaanın icadı insanlık tarihinin en önemli gelişmelerinden sayılmaktadır. Kâğıt ve mürekkebin kullanımı dönemin mevcut iletişim alışkanlıklarını değiştirerek avantajlı seçenek olarak ön plana çıkmıştır. Söz konusu icatlar başta yazılı eserlerin çoğalmasını hızlandırmış, tarihin önemli gelişmelerini kâğıtlara geçirerek günümüze kadar aktarımı sağlamıştır. Kâğıdın icadı dünyada dört büyük buluştan biri sayılarak M.Ö 2.yüzyıldan günümüze kadar hala kullanılan yaygın iletişim seçeneği olmuştur. Türklerin anayurdu Doğu Türkistan ve Dunhuang bölgesinde son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkan bulgularda Türklere ait kâğıt ve hareketli baskı parçaları bulunmuştur. Türk tarihi açısından oldukça öneme sahip olan bu gelişmeler neticesinde Türklerin kendilerine özgü kâğıt hammaddesini işleyerek kâğıt yaptıkları ortaya çıkarmaktadır. Türklerin kâğıt yapımında kullandıkları ham madde seçimi ve baskı teknikleri incelendiğinde alışılmış Çin kâğıdından ve baskı tekniklerinden farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Türk kâğıdı yapımında dut ağacı ve kenevirde elde edilmiş hammaddeler kullanılırken, Çinliler kamy ve ipek kullanmışlardır. Çin'de günümüze kadar bulunan en eski kâğıt ve baskı parçaları Türklerin yaşadığı bölgelerde ortaya çıkartılmıştır. Türk kâğıdı ve baskı parçaları Çin'de mevcut en eski kâğıt kalıntısı ve baskı özelliğini taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı ve önemi nitel-karma araştırma metodu uygulayarak Türk kâğıdı ve baskı tekniklerinin detaylarını gün yüzüne çıkartılmasını sağlamaktır. Makalede Türk kâğıdı ve baskı tekniklerinin detayları araştırılarak tartışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: İletişim, Kâğıt, Türkler, Tarih, Çin

ABSTRACT

The invention of paper, ink and the printing press is regarded as one of the most important developments in human history. The use of paper and ink has come to the fore as an advantageous option by changing the current communication habits. These inventions have accelerated the proliferation of written works, and the important developments of the period have been provided to transfer. The invention of paper has been a common communication option from the 2nd century BC to the present. In the archaeological studies in East Turkistan and Dunhuang paper and engraved printing pieces used in the printing technique of the Turks have been found in the archaeological studies in recent years. According to these developments, it is revealed that the Turks make paper by processing their own paper raw material. It is understood that the raw materials and traditional production tools used by the Turks in paper making are different from the usual Chinese paper. While raw materials obtained from mulberry tree and hemp are used in making Turkish paper, the Chinese used cane and silk. The oldest pieces of paper and printing found in China were unearthed in regions where Turks lived. Turkish paper and printing pieces are the oldest paper residue and printing sample found in China. In this article, the details of the paper, printing press and printing techniques of Turks unearthed in the archaeological excavations in the Dunhuang region and East Turkistan regions will be investigated and discussed by applying the qualitative-mixed research method.

Key Words: Communication, Paper, Turks, History, China

Giriş

Kadim Türk milletiyle Çin milletinin tarihi münasebetleri oldukça eski tarihe dayanmaktadır. Türklerin Altay dağı ve Tanrı dağından ortaya çıkarak Çin coğrafyasına yayılmasından sonra uzun yıllar Çin coğrafyasını etkileri altına almışlardır. Türklerin Hunlardan sonra Çin coğrafyasında var oluş mücadelesi uzun yıllar sürmüştür, Çin içinde yayılarak geniş alanda etken nüfus ve güç göstermiştir. Türklerin bağımsızlık için vermiş oldukları mücadele onları güçlü kılmış Hunlar, Göktürkler gibi sayısız devletler kurarak başta Asya coğrafyasını olmak üzere ortaya Asya, Ortadoğu, Hint yarım adası, Arap yarım adası, Avrupa gibi dünyanın geniş coğrafyasında yurt arayışına girerek yaşadıkları bölgelerde derin tarihi izler bırakmışlardır. Türklerin ortaya çıkışından sonra bozkır yaşamını benimsemeleri, dağınık ve yerleşik olmayan hayat sürdükleri bilinmektedir. Bu yerleşik olmayan hayat biçimi ve geniş alana yayılan yaşam alanları onlar hakkında yapılan araştırmalara ve arkeolojik çalışmaları zorlaştırmaktadır. Türk tarihi 1890 yıllarda Orhun yazıtlarının çözülmesiyle mevcut en eski Türk yazıtları olarak bilinmektedir. Fakat son yıllarda Çin’de devam etmekte olan arkeolojik kazılarda Türk tarihi açısından oldukça önemli gelişmeler sağlanmış, Türkler hakkında arkeolojik bulgular ortaya çıkartılmıştır. Çalışma yapılan bu bölgeler Türk edebiyatının önemli isimlerinden Kâşgarlı Mahmud’un yazdığı eserlerde belirtilen Turfan bölgesi Türk yurdu içinde yer alan bölgelerde çıkartılmıştır. Dönemin Çin sınır güvenliliği kayıtlarında bahsedilen Turfan ve batı bölgeleri Türklerin yaşam alanları olduğunu doğrulamıştır. Aynı zamanda Alman arkeolog ve tarihçi bilim insanlarının oluşturduğu Turfan akademi ekibi gibi Fransa doğu dilleri araştırması, Japonya doğu araştırmaları, Rus arkeologlar tarafından da Türklere ait bulguları onaylamış olup müzelerinde Türk tarihi ile ilgili önemli bulgular saklamaktadır. Türk yazılı tarihi bulguları birçok ülke tarafından yağmalanmış ve yok edilmek istenmiştir. Tarihte Kâğıdın icadı dünyada dört büyük buluştan biri sayılmaktadır. Kâğıdın icadını yapan kişi olarak bilinen Çinli mucidin İngilizce adı ‘Tsan Lun’, Çince adı ‘Cai Lun’ (蔡伦) olarak geçmektedir. Kâğıt icat edilmeden önce birçok kez denemelerin başarısız olduğu Çince kaynaklarda değinilmiştir. Kamyı çubuklarını işleyerek ilk kâğıt ürünü ortaya çıkartan Cai Lun kâğıdın üretim merkezini Çin’in eski başkenti Şi’an’da gerçekleştirmiştir. Xi’an (西安市) hem İpek yolunun başlangıç noktası hem de Çin’in merkezi yönetimin yer aldığı hükümdarların bulunduğu şehirdir. Kâğıdın icadıyla kâğıda Cailun kâğıdı olarak isim verildiği bilinmektedir. Çin’de 1973 yılında yapılan kazılarda daha eski kâğıt parçalarına ulaşıldığı ve bu kalıntıların Çin kâğıdından farklı yapıldığı ortaya çıkmıştır. Bu bölge Çin’in ‘Gan su’ (甘肃) eyaleti ‘Dūnhuáng xian’ (敦煌县) kasabasıdır. Kâğıdın buluşundan 100 yıl öncesinde kâğıdın var olduğu bu arkeolojik kazılarda ortaya çıkmıştır (keping, zhaizi 2000:2-5). Bulunan bulgular yaklaşık 1. yüzyıl önce 49-79 yıllara ait olduğu belirtilmektedir. Kazılarda ortaya çıkan kâğıt ham maddesi kenevirten yapılmış olup Çin’de bulunan en eski kâğıt

olarak geçmektedir. Xiong Nu (Hunlar) ve Göktürkler, bu bölgede bulunarak bu bölgeleri Türk yurdu olarak adlandırmışlardır. İpek yolunun önemli güzergâhında yer alan Dunhuang bölgesinde Hunlardan sonra da Türklerin de yaşadığı arkeolojik kazılarda ortaya çıkan bulgularda ortaya çıkmaktadır. Özellikle Alman arkeolog ve Türkologlar tarafından oluşturulan Turfan araştırma ekibi bu bölgede ve Doğu Türkistan bölgelerinde kayda değer Türk tarihi için önemli çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu bulgular ışığında Türklerin kullandıkları kâğıt ham maddesi ve kâğıdın özellikleri araştırma konusu olmuştur. Geleneksel Türk kâğıdının yapımı günümüzde Doğu Türkistan bölgesinde hala yaşatılan önemli Türk kültürüne ait el sanatlarından olmuştur. Bu makalede Nitel-karma araştırma metodu uygulayarak Dunhuang bölgesinde ortaya çıkan Türklere ait tarihi kalıntılar araştırılacaktır. Çin-Türkiye akademik kaynaklardan faydalanılarak Dunhuang arkeolojik çalışmalarını irdeleyerek Türk kâğıdının tarihsel gelişimini ve üretim tekniklerini, Türk baskı tekniklerinin özelliklerini ve nasıl yapıldığı gibi sorulara medya iletişim yönüyle ele alınarak araştırma gerçekleştirilecektir.

1. Türk Tarihinde Dunhuang Bölgesinin Önemi

1.1. Dunhuang Bölgesi

Dunhuang bölgesi Çin'in batı doğu bölümünde yer alan Gansu eyaletinin Jiuquan şehrine bağlı Dunhuang ilçesindedir. Tarihten günümüze ipek yolunun önemli birleşim noktası olan Dunhuang Mogao mağaraları ile dünyaya ün salmıştır. Unesco tarafından koruma listesine alınan Dunhuang Mağaraları olarak da anılan Mogao Mağaraları "Mògāo kū" (莫高窟) tarihi ipek yolu üzerinde stratejik bir noktada bulunmaktadır. Mogao Mağaraları denince akla 492 tapınaktan oluşan 1600 metre uzunluğunda mağaralar akla gelmektedir. Bu bölgede ilk mağara yapımı Le Zun adlı bir Budist rahip tarafından 4. yüzyılda açılmış, daha sonra 4. ila 14. yüzyıllar arasında mağaraların inşası devam ettiği bilinmektedir. Mimari, resim, heykeltçilik ve tarih açısından eşsiz bir hazine olan Mogao Mağaraları, farklı dönemlerin özelliklerini günümüze kadar aktaran en güzel tarihi yapı olarak sergilenmektedir. 1900 yılında Taocu rahip tarafından keşif edilen Budist sutralarının yanında 50 bin orijinal el yazma ve farklı dillerde kaynaklar bulunmuştur. Qing hanedanlığı döneminde ortaya çıkan bu tarihi yapılar ülke içinde baş gösteren kargaşa ve savaşlardan dolayı gereken ilgiyi görmemiştir. Oldukça değerli ve tarihi öneme sahip olan bu yapılar başta İngiliz, Fransız, Rus, ABD gibi ülkeler her fırsatta bu bölgeyi yağmalama girişimlerine şahitlik etmiştir. Burada bulunan Türk tarihi ve Çin tarihi için önemli bulguları yurt dışına yasadışı yollarla kaçırılmıştır. Aynı zamanda bahsedilen gizemli Dunhuang hazinelerini bulmak için de çeşitli arama kazıları yapılarak yapılara zarar verilmiştir. Büyük Hun Devleti'nin tarih sahnesine çıktığı andan itibaren, Orhon ve Selenga kıyılarından Aral gölü kenarına kadar yayılan ve zaman zaman değişik adlarla

是在纸浆中加淀粉作为加胶处理的。现代广东省造纸所加胶液是用“细叶冬青”枝叶或杉木的刨花入水煮熬而取得。后者入水能析出一种黏性物体，过去常为中国妇女剪发所用。”

‘En eski saf kâğıt hamuru tamamen liflidir. Ne tutkal eklenir ne de toz yapıştırıcı eklenir. Bu iki yöntem 3. yüzyıldan önce kullanılmaktaydı. Sincan’da (Doğu Türkistan)da bulunan Pu Dai’nin (265-420) fiziksel kalıntıları zaten tutkalla doludur. Analiz raporuna göre, bu kâğıt icadından önce alçı ile kaplanmıştır. Daha sonra likenden yapılmış reçine veya sakız ile yapıştırılmıştır. Daha sonra, 4. yüzyılın sonlarından MS 5. yüzyılın başlarına kadar olan sürede bu eski kâğıt, ön tarafı nişasta ile kaplanmış ve hafifçe parlatılmıştır. Dun Huang ve Sincan’da (Doğu Türkistan) MS 5. yüzyılın başlarında bulunan eski kâğıt, hamuruna tutkal olarak nişasta eklenerek işlenirdi. Modern Guangdong’da Kâğıt Yapımı Enstitüsü tarafından eklenen tutkal, suyun köknar odun talaşı (Fine Leaf Holly) ile kaynatılmasıyla elde edilen bu ham maddedir, Çinli kadınlar tarafından da saçlarını kesmek için bu yapışkan suyunu kullanırlardı’ (Pan Ji xing, 1998:447).

Yukarıda da belirtildiği gibi Çin ve Türk kâğıtları tamam farklı yöntemlerle üretilmekte ve kullanım alanları farklılık göstermektedir. Doğu Türkistan, Hetian Bölgesinde geleneksel el yapımı kâğıt yapımı teknikleri hala geleneksel yollarla ham madde ve araç-gereçler kullanarak üretimini yapmakta olan insanlar vardır. 新疆地区造纸的历史可追溯到南北朝时期。1975年，在吐鲁番哈拉和卓古墓出土的延昌二十二年（582）文书纸，被纸史专家潘吉星先生鉴定为桑皮纸，这是有新疆地区特点的纸张(Pan Jixing, 1998:447).

Doğu Türkistan bölgesi kâğıt yapımı tarihi Güney Chao zamanı 1975 yılına kadar Turfan hala ve Zhou mezarlarından çıkan arkeolojik bulguların milattan önce 582 yıllarında kullanılan kitap kâğıtları, kâğıt bilimcisi Pan Ji xing tarafından kesin tanı ve yaparak dut ağacı kabuklarından yapıldığını kanıtlamıştır (Pan Jixing,1998:447). Bu da Doğu Türkistan’a ait özel bir kâğıttır. 1972 Turfan bölgesi Astana bölgesinde bulunan mezarın 151 numaralı belgede bahsi geçen 620. yılında bu bölgede özel olarak kâğıt yapımçı ustaların olduğu belirtilmiştir (Pan Jixing,1979:136). Bunlar dışında Tang hanedanlığında kâğıt ham maddesinden yapılmış birçok özel kâğıt şapka, kâğıt ayakkabı, kâğıttan insan yapımı el işleri yapıldığı gözenmiştir. Doğu Türkistan Hetian bölgesi ve Güney bölgeleri boyunca dut ağaçları bolca yetişmektedir. Özellikle Doğu Türkistan’ın Hetain şehri Mòyùxiàn (墨玉县) kasabası çevresindeki bu ağaçlar kâğıt yapımında kullanılan ham maddeyi elde etmek için en uygun bölge olmuştur. Türk toplulukların tarihini ve kültürel mirasını bugünlere kadar aktarılmasında önemli rol üslenen Türk kâğıdı Turfan bölgesinde Karahanlılar dönemine kadar Türkler tarafından kâğıt yapımını aktif olarak kullandıkları, pamuk gibi farklı ürünler de kullanılarak kâğıt çeşitliliğini artırdıkları

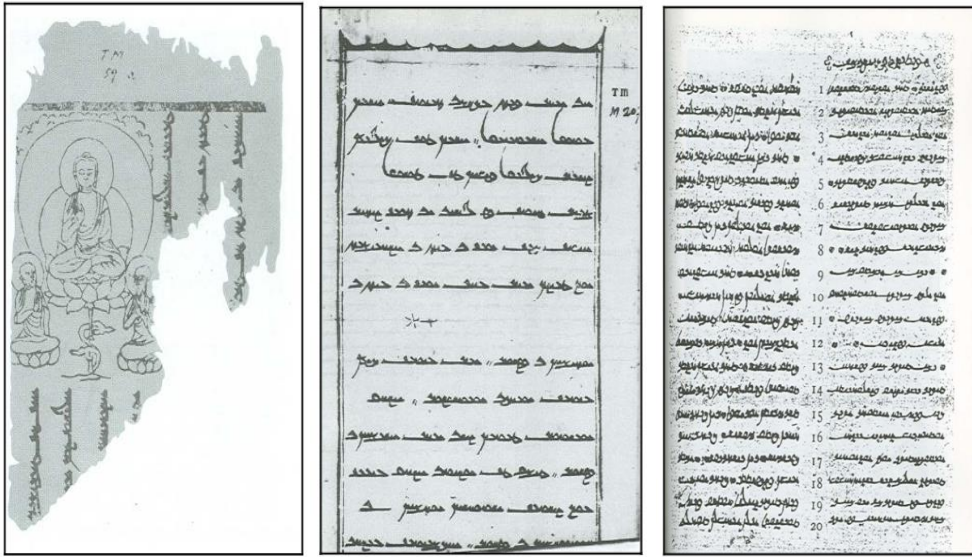
gözlemlenmiştir.

“Çin’de Qing Qianlong hanedanlığında Doğu Türkistan hakkında yazılmış tarihte (回疆志) huijiāngzhì adlı kayıtlarında beyaz Uygur kâğıdı, dut ağacı kabuğundan yapılmış kağıt, pamuk kumaşından üretildiği hakkında bilgiler mevcuttur”(Qing He Ning,2018:23). Bunun yanında Türklerde koyun derisi üzerine yazılan yazılarda çok sık kullanılmaktadır. Uygur yerleşkesinde dut ağacı kabuğundan üretilen kâğıtlar günümüze kadar orijinalliğini korumuş olup, Hetian bölgesindeki müzelerde sergilenmektedir. Günümüzde de geleneksel Uygur Türk kültürüne özgü kâğıt üretimi bu bölgelerde yaşatılmaya devam etmektedir.

2. Türklerin Sanat ve El Yazılarının Türk Kâğıtlarına Yansımaları

Türklerin uzun yıllar göçebe hayat sürmeleri geniş bir coğrafyaya yayılarak bozkır hayatını benimsemeleri onların kültürlerine ve yaşamlarına dair yazılı eserlerin yeterince korunamamasına neden olmuştur. Türklerin Uygurlar ile yerleşik hayata geçmesiyle eserler korunmuş ve çoğaltılması sağlanmıştır. Türklerin tarihe geçen en eski yazılı eserlerin başında Orhun abideleri gelmektedir. Eski Türk Yazıtlarından bahseden ilk eser olan Cüveynî’ nin Tarih-i Cihan-Güşa adlı eseri ve Türk anıtlarının bulunması sürecinde yaşanan olaylara değinen araştırmacı Türk anıtlarının Radloff ve Thomsen tarafından çözülüp yayınlanması sağlamıştır (Okudan,2019:7). Berlin Turfan Türk koleksiyonunda 8000 yaprakta oluşan bu tarihi koleksiyon Türk tarihi ile ilgili son yıllarda arkeolojik kazılarda çıkartılan önemli belgeler olmuştur. Bu belgeler üzerine araştırma yapan kurum Berlin Brandenburgische Akademie der Wissenschafte ve Asiatische Kunsts, Berlin Dahlem olarak bilinmekte olup korunma altında tutulmaktadır. Bu metin kalıntılarının çoğu, Soğut yazısından geliştirilen Uygur yazısıyla yazılmıştır, ancak bazı parçalar Runik, Mani, Nesturi, Soğut, Brāhmī veya Tibet alfabesiyle yazılmıştır. Yaklaşık 2000-8000 arasında olan Türkçe yazıtlar, Uygurların kendi imal ettikleri kâğıtlara yazılmıştır. Bu metinler bize içerik bakımından dinî, edebî, hukukî ve sivil–geniş bir çeşitlilik sunar. Metinlerin sol sayfaları hatta kenar boşlukları çoğunlukla Çince, bazen de Soğdca, Süryanice, Tibetçe veya Moğolca yazılmıştır (Raschmann,2014:523-540). Doğu Türkistan topraklarında 600-900 yılları arasında Türklerin Arap ve Farslılarla yaptıkları ticaretler neticesinde karşılıklı kültürel etkileşim süreci hızlanmıştır. Türklerin mevcut coğrafyasına sığınarak dışa sürdükleri akınlar neticesinde yeni yerleşim yerlerini keşif etmişler, tarihi İpek yolu güzergâhında ticaret ile meşguliyet olmuşlar. Türk yurdu Doğu Türkistan İpek yolunun merkezi konumunda uzun yıllar Çin’in dış dünyaya açılan kapısı görevini üstlenmiştir. Türklerin Karahanlılar döneminde İslam inancını benimsemesiyle İslam inancına ve İslam kültürüne ilgi artmış, bu ilgi ve farklı ülke insanlarıyla yapmış oldukları kültürel etkileşim onları başta Orta Asya olmak üzere Orta Doğu coğrafyasına yayılmalarına neden olmuştur. Hali hazırda Türk devletlerinin kendi inancı olan Totemizm, Şamanizm, Tabiat kültürü, Atalar kültürü, Gök tanrı inancı gibi inançların ortak düşünce yapıları yerini tek tanrı

inancı olan İslam dinine bırakmıştır. Çinli hükümdarların Türklere dostluk ve iyi ilişki önerilerinde Doğu Türkistan'a gönderdikleri ünlü Budistler de bulunmaktaydı, Uygur Türk hakanları ve halkı kısmen Budistliği benimseyerek bu tarihlerde birbirinden farklı Türk kültürünü içeren Budizm eserleri ortaya çıkarmışlardır. Bu eserlerde kullanılan kâğıtlar Türklerin kendi ürettikleri kâğıtlardan ortaya çıkmıştır.

2.1. 6. Yüzyıl sonrası Türklerin kendi kâğıtlarını kullanarak oyma baskı ve el yazıları. (James C. Y. Watt, Anne E. Wardwell 1997-1998)

2.2 Uygur Türklerine ait baskı sanatı ve kâğıtlara işledikleri motifler.

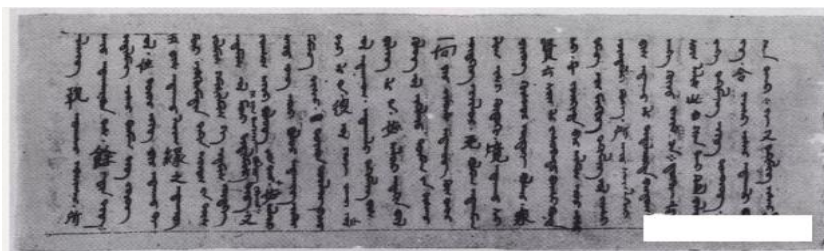
2.3 Turfan arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan Türk kâğıtlarına işlenmiş Budist yazı ve motifler.吐鲁番写本《十王经》插图 (Peter Zieme 1975)

Göktürk devleti yıkıldıktan sonra Ötüken merkezli Uygur devletini Yağlakar hanedanı yönetmekteydi. Göktürklerden sonra Uygurlular da Kutlug Bilge kağan ile moyen-çor dönemlerinde Gök tanrı inancını sürdürmüşlerdir. Ancak Moyen Çor'un oğlu Böğü Kağan zamanında Maniheizm kabul edilmiştir. 840 yılında devletleri Kırgızlar tarafından yıkılan Uygurlar, Çin sınırına, Turfan ve Tarım bölgelerine göç ederler. Turfan'da kurulan Uygur Devleti ise burada Budizm ile tanışmıştır (Zengin,Yaman:2018:178). Çin yönetimi ile yakın ilişkiler kuran Uygurlular ile Çinliler karşılıklı evlilikler yaparak dostluklarını pekiştirmiş,

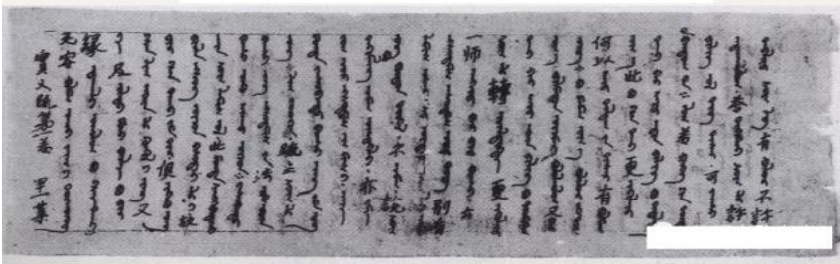
ticaretlerini geliştirerek karşılıklı hediyeler sunulmuştu. Uygurluların kendilerine ait koyunyünü, Uygur halı dokuması, el sanatlarını Çinli hükümdarlara hediye olarak gönderildiği bilinmektedir. Çinli hükümdarlar hediye olarak başta ipek, değerli ziynetlerin yanı sıra kızlarıyla evlilik teklifinde bulunarak Budist rahiplerini Uygur topraklarına göndermiş oradaki faaliyetler hakkında istihbarat alınarak, yerel inancı etkileme girişimleri olmuştur. Bu dönemlerde 742-840 yılları arasında Uygurlular Budist düşünce yapısını ve kültürünü kısmen benimsediler. Fakat daha sonra Hakanları ve halk tarafınca yasaklanmıştır.

3. Türklere Ait Oyma Baskılar ve Yazılar

Dunhuang bölgesi Mogao mağaralarının kuzey bölümünde yer alan 36 mağarada 676 parçadan oluşan Uygur kültürüne ait bulgularda 48 âdet hareketli Uygur ahşap türü ve yemin (Mühür) için bir adet tahta kemiği yer almaktadır. 1908 yılında Fransız Paul Pelliot (伯希) Dunhuang bölgesine gelerek arkeolojik çalışmalar yürüttü. Bu çalışmalarda birçok eseri yurt dışına kaçırdığı bilinmektedir. Bunların başında Uygur Türklerine ait oyama baskılar ve yazıtlardır, bu yazıtlardan sağlam kalanları bugün Fransa'nın milli kütüphanesinde doğu el yazmaları bölümünde yer almaktadır. Japonya ve Amerika birleşik devletlerinde yer alan Türk ve Çin eserlerinin durumu bilinmemekle beraber kayıptır (Zhang,2006A:255-270). Mevcut tarihi belgelere dayanarak Türk eserlerin karakterlik özelliklerini de ortaya çıkartabiliriz. Bu belgelerin Uygur dilinde yazılmasının yanında Çince yazılar da yer almaktadır. Çince dil bilgisine sahip olmayan kişilerin bu belgeleri doğru çevirebilmesi, cümleleri birbirlerine bağlaması oldukça zordur. Türklerin kâğıt yapımında dut ağacının dışında kenevirde elde edilmiş kâğıtta ürettikleri görülmektedir. B52 17 ön Uygur yazısıyla yazılan eserde 'Abhidhamma Kushi' parçası incelendiğinde Uygurluların yazıları çoğaltmak için baskı kullandıkları görülmektedir.

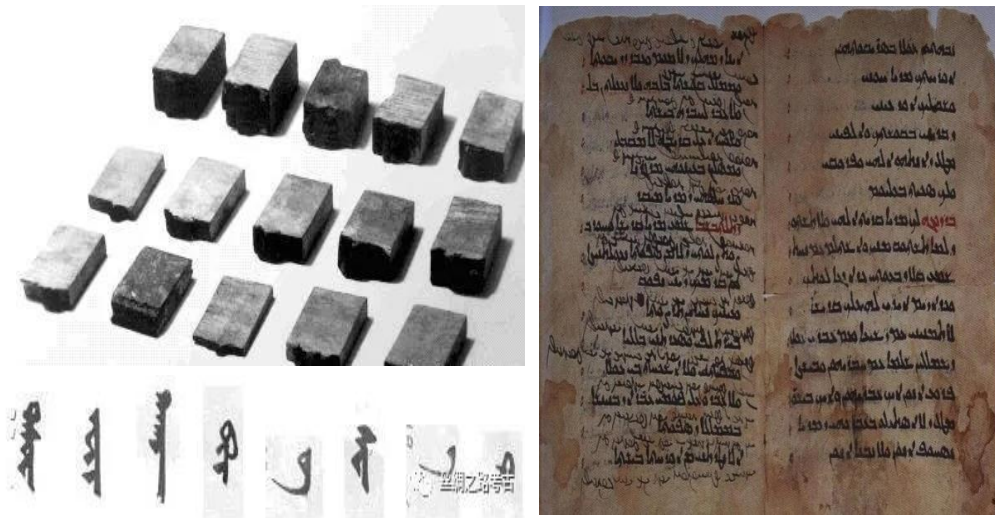
Abhidhamma Jushe'nin Tamamlayıcı Ön sayfası

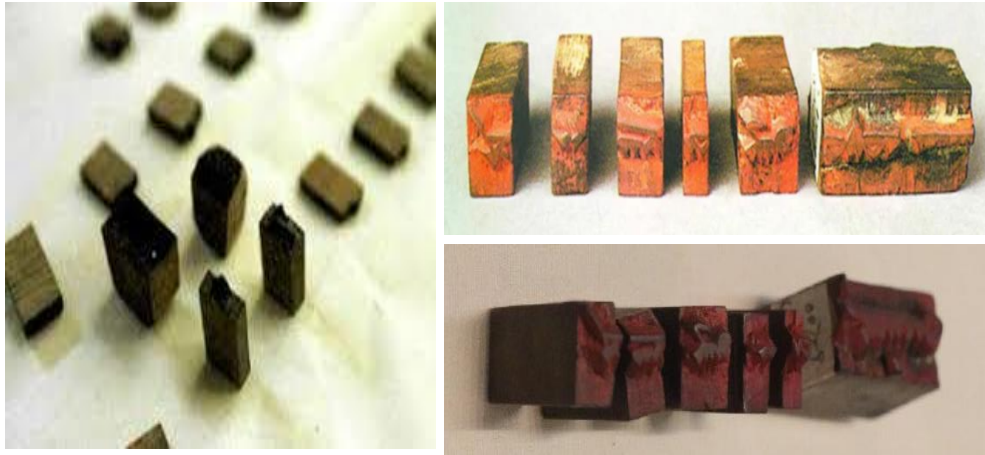
Abhidhamma Jushe'nin Tamamlayıcı arka sayfası

Yukarıdaki resimde yer alan eser B52 Mağarası Yi Mağarası no:B5217, Bayou stili beyaz kenevir kâğıt üzerine yazılmış ‘Abhidhamma Jueshi’ hakikat anlamını tartışın adlı kitabın ilk cilt 4’üncü bölümün sayfasını göstermektedir. Türk kâğıtları genelde sarı renkte lifli eşit dağıtılmış eşit ölçülerde biçimlendirilmiştir. Dönemin kâğıtları günümüz kâğıtlara kıyasla daha kalın ve serttir. Sayfa genişliği 25,3 cm genişliğinde olup 9 cm yüksekliğindedir. Her iki yazı yüksekliği 7,3 cm Uygurca ve Çince olarak isim ve sayfa numarasıyla işaretlenmiştir. Uygurca 28 satır olmak üzere her iki tarafa da yazı yazıldığı saptanmıştır (Zhang,2006B:255-270). Türklerin tarihi bugün Asya’nın en doğusundan, en batısına kadar olan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır, bu bölgelerde çok sayıda tarihi ve kültürel miraslarına rastlamak mümkündür. Türklerin dağınık bozkır yaşam biçimini benimsemeleri ve günümüze kadar bulunan kısıtlı yazılı belgelerin dağınık olmasından kaynaklı farklı toplumlardan kötü niyetli Türk tarihiyle ilgili yorum, yanıltma, iftira ve gerçek dışı yorumlar yapılmaktadır. Bilerek ve bilinçli şekilde yapılan bu saldırılar tarih karşısında gereken cevabı almıştır. Türk milletlerini farklı topluluklarla anarak gerçeklerin ortaya çıkmasını istemeyenler hiçbir zaman Türk tarihi karşısında duramayacaklardır. Türklerin tarihi zenginliği ve şanı Altay dağı, Tanrı dağı aşarak Asya’dan Orta Asya’ya oradan Ortadoğu’ya Avrupa’nın en doğusu Macaristan’a kadar uzanmıştır. Dünya insanlığının geleneksel yöntemlerle gidebileceği en geniş coğrafyaya yayılmış, sayısız savaşlardan başarıyla çıkmış, devlet yıkmış devlet kurmuştur. Türk devletleri içerisinde kısa sürede yazılı eserler ve Türk edebiyatına katkı sağlayan devlet şüphesiz Uygurlardır. Uygurlar, Çin’de bulunan ‘blok’ usulünü değil, fakat çağdaş matbaanın esası kabul edilen müteharrik, hareketli (movable) harf sisteminin tatbik edildiği baskı tekniğini kullanmışlardır. A. von Le Coq ve A. Grünwedel 1902-1907 senelerindeki araştırma gezilerinde; Turfan’da Uygur dilinde sert ağaçtan yapılmış yüzlerce harf bulmuşlardır. Daha sonraları (1906-1909) P.Peliton’un Dunhuang’da meydana çıkardığı Türkçe harfler dünyada matbaa tipi hurufatın eskileridir (Thomas,Cortier,1968:1-14). Türkler ilk çağlardan beri kâğıt üretimi ve matbaa baskı tekniklerinde ileri oldukları son yıllarda yapılan kazılarda ve bıraktıkları eserlerde ortaya çıkmaktadır. Hareketli baskılardan önce kullanılan oyma baskılar Çinlilerden farklı olarak düzenlenmiş olup dünyada bu zamana kadar bulunan en eski oyma baskı tekniğidir. Dunhuang bölgesinde gerçekleştirilen kazılarda sert tahtalara oyulmuş tahta üzerinde bulunan yazılar ve mürekkepler bu oyma baskı sanatının ileri derecede kullanıldığı göstermektedir. Dunhuang bölgesinde bulunan yüzlerce tahta oyma baskılardan Uygurca harfleri içeren işaretler bulunmuştur. Uygur Türkleri, ‘tahta oyma baskı teknikleri’ konusunda da oldukça başarılı olmuşlardır. Bu yönüme genellikle Budistler tarafından ilgi gösterilen tıslımlı hece ve kelimeleri barındıran büyü yazımlarının, dua formüllerinin, özellikle de çok gereksinim duyulan günah çıkarma işlemlerinin fazlaştırılması adına kullanımına yer verilmiştir. Maddi gereksinimlerini gidermek adına manastırlar bahsi geçen metin, kitap ve formülleri çoğalttıktan sonra satışını yapmaktadırlar. Söz konusu metin ve formüller, ‘tahta

oyma tekniği' aracılığı ile çoğaltılarak hazır hale getirilmektedir (Bozkurt,Çubukcu:2018:948). Dunhuang'daki Mogao Mağaralarında, Uygur oyma hareketli tip objeleri dört kez keşfetti. Şu ana kadar Çin'de keşif edilen tek hareketli ahşap baskı modelidir. Şubat 1908'de Fransız kâşif Paul Pelliot ve ekibi Dunhuang'a geldi ve 6.000'den fazla kültürel kalıntıyı aldı ve Dunhuang hazinelerinin yağmalanma sürecini başlatan karanlık bir dönemi başlattı. Mogao Mağaralarının kuzey bölgesindeki 181 numaralı mağarada (şimdiki 464 numaralı mağara) 968 Uygur baskı parçalarını yurt dışına kaçırdı. Bunlar arasında 960 parça şu anda Fransa'daki Paris, Guimet Asya Sanat Müzesi'nde, diğer 8 parça Japonya Tokyoda (4 parça) Toyo Bunko ve ABD New York Metropolitan Müzesinde (4 parça) verildi. İkinci kez yapılan araştırmada 1914 yılında Oldenburg liderliğindeki bir Rus ekib Mogao Mağazaları'nın kuzeyindeki mağaraları soyduklarında keşfedildi ve bunların 130'u Rusya'nın St. Petersburg kentindeki Ermitaj Müzesinde bulundu. Üçüncü araştırma, Ulusal Dunhuang Sanat Enstitüsü tarafından toplanan 6 Uygur oyma baskı bulunarak 1944 ile 1949 yılları arasında bir araya getirildi. Dördüncü kez yapılan son araştırma kazıları 1988-1995'e kadar Dunhuang Araştırma Enstitüsü Arkeoloji Enstitüsü tarafından yürütülmüştür. Mogao Mağarasının kuzey bölgesi kazılarında, B56 Mağarası, B59 Mağarası, B160 Mağarası, B162 Mağarası, B163 Mağarası ve 464 Mağarası dâhil olmak üzere 6 mağarada bulundu. 48 Uygur oyma ağaç türü (oyma baskı) bulundu. Bu bilimsel arkeolojik kazılarda keşfedilen tek Uygur oyma baskı türüdür. Dolayısıyla daha önemli akademik değere sahiptir (Peng,2000:3-7). Mogao mağaralarında dört ayrı arkeolojik araştırmada toplam 1.152 hareketli Uygur oyma baskı türü bulunmuştur. Üçüncü seferde toplanan sadece 6 parça ve dördüncü arkeolojik kazıda ortaya çıkarılan 48 parça, şu anda Dunhuang Akademi Sergi Merkezi koleksiyonunda yer almaktadır. Çin'de hareketli tip Uygur ahşap oyma baskı koleksiyonuna sahip tek merkezidir. Doğu Türkistan bölgesinde yer alan Ulusal müzede sergilenen hareketli tip oyma baskılar Dunhuang akademisinin orijinal parçalarından kopyalanmıştır (Yang,1990:25). Bu dört seferde bulunan Uygur baskı türünün ağaç türü, boyutu, şekli, dokusu ve bileşimi tamamen aynıdır. Ortalama genişlik 1,30 cm, yükseklik 2,1-2,2 cm'dir. Kalınlık ağaç türü ile temsil edilen sembolün boyutuna bağlıdır. Her ağaç türünün yüzeyinde mürekkep lekeleri olduğu için kitap basımında kullanıldığı tahmin edilmektedir. Türk devletleri içerisinde ilk yerleşik hayata geçen Uygurlular Yerleşik hayata geçmesiyle yazı ve sanat eserlerinin ortaya çıkmasını hızlandırmış, sanatta ve Türk edebiyatının altın çağını yaşamıştır. Bu dönemlerde diğer dönemlere nazaran daha fazla edebi sanatlar ve şiirler ortaya çıkarılmıştır. Bu dönemlerde edebiyatın ilerlemesi ve sanata olan ilgi matbaa yardımı ile edebi eserlerin çoğaltması ve daha fazla insana ulaşmasında Uygur hareketli oyma baskı önemli etken olmuştur. Dunhuang, Mogao Mağaraları kuzey bölgesi mağaralarından ortaya çıkarılan Uygur oyma ağaç türü baskı parçaları aşağıdaki resimde gösterilmiştir.(敦煌莫高窟北区洞窟出土的回鹘文木活字):

3.1. Doğu Türkistan eski Uygur Türk alfabesi ve baskı tekniklerinin kullanıldığı yazı. (Doğu Türkistan hetian müzesi)

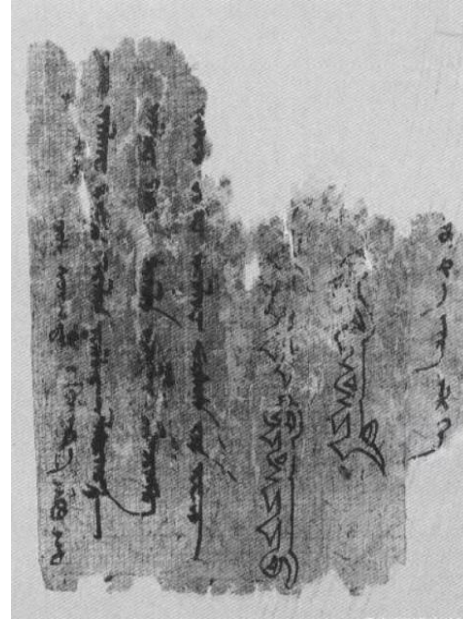
3.2. Dunhuang Mogao mağaralarından çıkartılan Uygur oyma baskı parçaları.

Tarihi İpek yolu Doğu Türkistan'dan geçmekteydi, Uygur bölgesi Çin'in dünyaya açılan kapısı ve ticari geçitti olarak kullanılıyordu. Birçok kervan Doğu Türkistan toprakları üzerinden Turfana oradan da "Xi yu" (西域) Çin'in batı bölümünde bulunan Xi'an (西安) şehrine kadar uzanmaktaydı, üstelik burası ipek yolunun başlangıç noktasıdır. Türklere ait eserler sadece Doğu Türkistan bölgesiyle sınırlı olmayıp Çin'in Hebei eyaleti Zhending şehri ve Xi'an şehri, Gansu, gibi birçok birbirinden uzak coğrafyada ortaya çıkmaktadır. Tarihte sarı Uygurluların yaşadığı bölge olan Gansu ve Ningxia eyaletinde asimile olmuş Türklerin izlerini görmek hala mümkündür. Dunhuang bölgesinde yapılan tarihi arkeolojik kazı

çalışmaları hala sürdürülmektedir. Bu çalışmalarda Türk tarihine ait eserler de ortaya çıkmaktadır, Dunhuang’ da ortaya çıkartılan eserler başta Fransız, Alman, Rus, ABD, Japon bilim insanları olmak üzere incelemelerde bulunmuş o dönemde Çin’e arkeolojik çalışmalarında yardımcı olma bahanesiyle bölgede bulunan eserler kendi ülkelerine kaçırmışlardır. Bu tarihi kalıntıların bir araya getirerek Türk tarihinde önemli derecede katkı sağlayacağı kesindir. Dunhuang bölgesinde bulunan Türklere ait iç kapaklı Uygur (Budist yazıları) kutsal yazıtı (kitap):

3.2

3.3

3.2 Dunhuang bölgesinden çıkartılmış Uygur alfabesi ile yazılmış Budist eser kapağı (6. Yüzyıl öncesi)

3.3. Mogao mağarası 464:139-2 Uygur yazısı parçası (Kuzey bölümden çıkartılmış)

Dunhuang bölgesi İpek yolunun merkezi üstü olarak Çinli ve yabancı tüccarlara kapısını açmıştı. Çin, Hindistan, Mısır, Babil, Arap, Türk, Fars kültürlerini ve inançlarını bir araya getirerek kültürel zenginliklerin merkezi olmuştur. Bu merkezde İslam, Hristiyanlık, Budizm, Yunan felsefesi gibi düşünce yapılarını bir araya gelerek dünya görüşü veya ırkı ne olursa olsun dostluk ve kültürel bağları bir araya getirmişti. Dunhuang bölgesinden çıkartılan Uygur alfabesi ile yazılmış Budist eserler Çinli arkeologlar tarafından incelenerek Çinceye tercümesi yapılmıştır. Bu konuda Türkiye’de çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Dunhuang bölgesinde 1990 yılında ortaya çıkan Uygur yazıları ile yazılmış kâğıtlar 30 yapraktan fazlası Batı han dönemine ait kâğıtların bulunduğu bilinmektedir. Bu kâğıtların yapımında yine geleneksel Uygur kâğıdı ile yapıldığı gözlenmiştir (Batı han zamanı Milattan önce 202-220).

4. Geleneksel Türk Kâğıt Yapımının Detayları Üzerine Araştırma

Çin’de son yıllarda yapılan araştırmalarda Türk kâğıdının ortaya çıkışıyla ilgili yapılan incelemelerde Türklere özgü dut ağacından yapılmış dut ağacının tarihi oldukça eskiye dayandığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte kenevirde de üretilen kâğıtların yanı sıra dönemin kumaş, deri ve tahta levhalarında kullandıkları bilinmektedir. Kâğıt Türk dilinde kağat, kağaz, kazaz, ağaç kabuğu anlamına gelen kağas kelimesi ile karşılanmıştır. Divan-ı Lugat’ it-Türk’te Kaşgarlı Mahmut’un ağaç kabuğundan türeyen kadız (kazız) kelimesini kâğıt yerine kullanmıştır, Uygurca metinlerde Soğdca’dan geçen keğde kelimesi kullanılır (Göçmen,2007:162). Geleneksel Türk kâğıdının yapımı için dut ağacının belli bir yaş üstü olması dikkate alınmaktadır. Genelde 10 yıl üstü yaşlı ağaçlar tercih edilir. Geleneksel Türk kâğıdı yapımında dut ağacı gövdesinden kesilerek işlem için hazır hale getirilir. Ortasından dörde bıçak yardımıyla bölünerek kabukları soyma işlemi başlar. Kâğıt yapımında genelde bahar ile birlikte yaz ayının son günlerine kadar kâğıt hamuru yapılmak için uygun mevsimlerdir. Eğer ham madde kâğıt yapımında kullanılmayacaksa kış boyu kullanılacak şekilde ham madde biriktirilir. Bu ham madde ev halkı tarafından işlenir veya etrafındaki insanlara işlenmemiş olarak da satıla bilinir. Geleneksel Türk Kâğıt yapımı için gerekli işlemleri şu şekilde sıralayabiliriz;

1. Kabuklar soyulur ve temizleme işlemi yapılır. Kabuk altı beyaz (lifli) bölümler tercih edilerek ayırılır.
2. Yıkılarak suda bekletilmeye alınır.
3. Suda yumuşayan kabuklar güneşte bir gün kurutulmaya alınır. Kuruduktan sonra renkleri beyaz renge dönüşür.
4. Güneşte kuruyan parçaları kaynatarak daha da yumuşaması sağlanır ve kaynayan parçalar kaynadıkça sarımsı renk alır. Bu işlem 1 saat sürdükten sonra Anadolu’da beyaz toprak olarak bilinen (ağ toprak, ak toprak) pekmez yapımında da kullanılan beyaz toprak kullanılarak hamura beyazlık ve duruluk kazandırılır.
5. Yumuşayan ağaç parçaları dövülerek (tahta çekiş ile) inceltme ve tam yumuşaklık sağlanır.
6. Parçaların kontrolü yapılarak yumuşamayan topuzlar seçilir ayırılır, karıştırma işlemi yapılır.
7. İyice hamurlaşmış ağaç parçacıkları uygun akıcılık kıvamına geldiğinde dövme işlemi başlar, hamur defalarca dövülür pürüzsüzlük kazandırılır. Su dolu tekne içine bir ince süzgeçleri olan kalıplar vesilesiyle kâğıt boyuna göre kalıplarla daldırılıp çıkartılır. Süzgeçte kalan küçük parçacıklar birleşerek süzgeç üstünde bir bütünlük oluşturulur. Bu parçacıklar bir müddet beklenilerek suyun sızması sağlanır.
8. Kurutulma işlemi için bol güneşli nemsiz ortam seçilir. İlk önce süzgeç üzerinde su iyice sızdırılarak el yardımıyla veya sivri bir aletle kenardan alınarak ipe veya uygun yere serilir.
9. Son olarak ortaya çıkan kurumuş kâğıtlar düzgünleştirme ve belli boyutlara alınma işlemi yapılır. Kâğıtların istenilen boyutlarda kesilme işlemi ve istifleme işlemi yapılarak bağlanır kullanıma hazır hale getirilir.

Geleneksel dut ağacından yapılmış kâğıt ölçülerinin uzunluğu 73 cm, yüksekliği 65 cm. boyutlarında yapılmaktadır. 5 kg dut ağacından 1 kg kâğıt hamuru, 1 kg hamurdan ise ortalama 20 yaprak kâğıt çıkmaktadır.

Yukarıdaki bu işlemlerin sıralamasını Çin kaynaklarından ve Doğu Türkistan'da yapılan birçok bulguları bir araya getirilerek yazar tarafından derlenmiştir.

4.1. Dut ağacından Türk kâğıdının yapılışı ve üretim aşaması

Dut ağacının en sağlam ağaçlardan birisi olma özelliği sayesinde uzun yıllar üzerindeki yazıları saklanabilme avantajı vardır. Yine burada Türklerin tarihi ve kültürlerini gelecek nesillere doğru aktarabilmek için hassas bir seçim yaptıkları görülmektedir. Dut ağacından yapılan kâğıtlardaki yazılar ve baskılar ile yazılmış edebi kaynaklar bugün Doğu Türkistan'ın He Tian bölgesinde bulunan müzede yer almakta olup, hâlâ canlılığını ve yazı netliğini korumaktadır. Türkler dut ağacından kâğıt yaparak iki bin yıl önce el yazması Kur-an'ı Kerim, edebi eserleri yazmışlardır. Bugün bu yapılar Çinceye çevrilmiş fakat Türkçeye çevrilmeyi bekleyen kültürel miraslarımız da vardır. Bunları başlıca şu şekilde sıralayabiliriz:

1. 'nuòbitíshīxuān' (诺毕提诗选), Nobi Yazıtları Üzerine Seçilmiş Şiirler.
2. 'wéiwúeryīyào' (维吾尔医药大全) Uygur Tıbbı ve ilaç ansiklopedisi.

Çince ismi Dà Quán adlı eserlerdir. Bu eserler de Qing Hanedanlığı dönemi Uygur klasikleri 'Nobi Yazıtları Üzerine Seçilmiş Şiirler' ve 'Uygur Tıbbı Ansiklopedisi' olarak Çin'de kullanılmaktadır. Bu eserlerde dut kâğıdından meydana gelmiştir. Doğu Türkistan bölgesi tarihten günümüze medeniyetlerin beşiği olmuş farklı kültürlerin ve inançların zenginliklerini barındırmıştır. Kâğıt üretimi ve mürekkep kullanımı Türkler arasında ve diğer topluluklarla iletişimi artırmış ve sanat ve edebiyatta ilerleme kaydedilmiştir. Türklerin ilk ortaya çıkışından günümüze dek gerek yapıtları ile gerekse edebi eserleri ile günümüz dünyasına vermiş olduğu mesajlar çok önemlidir. Türk devletleriyle ile kan bağı ve ortak değerlerimizi hatırlatan en iyi bulgular, en iyi örneklerdendir. Bu bulguların profesyonel şekilde Türk diline çevrilmesi Türk milletleri için kültürel ve tarihi bir sorumluluktur. 2005 yılında Çin Halk Cumhuriyeti tarafından Doğu Türkistan'ın Hetian bölgesinde bulunan dut ağacından yapılan kâğıt üretim sanatını ve atölyelerini kültürel miras olarak listesine almıştır. Bu miras sadece Çin'in değil Türk milletlerinin de ortak mirası olarak kayıtlara geçmelidir.

Sonuç

Türk tarihiyle ilgili yazılı belgelerin olmadığı birçok tarihçi tarafından dile getirilmektedir. Fakat Türk tarihiyle ilgili bütün arkeolojik çalışmalarda bulunan Türk yazıları ve eserleri bugün başta Çin olmak üzere Almanya, Fransa, İngiltere, Japonya, Rusya, ABD gibi ülkelerin müzelerinde dağınık şekilde sergilenmektedir.

Türklerin Dunhuang Mogao mağaralarında bulunan eserler hakkında yapılan sağlıklı çalışma bulunmamaktadır. Türklerin iletişim alanında oldukça ileri teknikler kullandıkları Dunhuang bölgesinde çıkartılan Türk kalıntılarında ortaya koymaktadır. Bu tarihi kalıntılar Çin'de bu zamana kadar bulunmuş ilk ve tek oyma baskı tekniği ile yapılmış matbaa öncesi baskı tekniği olma özelliğini taşımaktadır. Türklerin baskı tekniklerinin örnekleri günümüzde Çin ve Fransa müzelerinde sergilenmektedir. Eserler incelendiğinde kâğıt yapımı tekniğinde kenevir ve dut ağacı tercih edildiği saplanmıştır. Türklerin dut ağacından ürettikleri kâğıtlar uzun yıllar deforme olmayarak üzerindeki yazıları koruma özelliğine sahiptir. Aynı zamanda Çin tarihinde yer verilen Uygurlardan gelen dut ağacından yapılmış mektupların dayanıklı ve güzel kokulu olduğu vurgulanmıştır. Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde Türklerin kâğıt baskı tekniklerini çok iyi kavradıkları sonucuna ulaşmaktayız. Üstelik bu geleneksel kâğıt üretim sanatı asırlardır korunmuş olup, Doğu Türkistan (Uygur bölgesi), Özbekistan Semerkant bölgelerinde geleneksel Türk kâğıdı olarak işlenmektedir. Bu makalede başta Çin'in Dunhuang bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkartılan Türk kâğıdı ve matbaa teknikleri ele alınarak tarihten günümüze Türklerin kullandığı geleneksel kâğıt ve baskı teknikleri araştırılmış olup detaylarını Çince kaynaklar başta olmak üzere akademik çalışmalar taranarak Türk kâğıdı ve baskı teknikleri hakkında bilgiler toplanmış, tartışılmıştır. Geleneksel Türk kâğıdı ve matbaa baskı sanatı Türk devletleri ve Türk tarihi için oldukça öneme sahiptir. Bu çalışma Türk kâğıdı ve Türk baskı teknikleri üzerine yapılacak araştırmalara da önemli derecede akademik katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Kaynakça

- Aydın Mihriban Tursun (2019). Records on Uyghurs and Uyghur Language in Dîvân Lügat at-Türk. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Uygurlar ve Uygurca İle İlgili Kayıtlar: s.42-43.
- Bozkurt Onur Cevdet; Çubukcu Gökçin (2018). Geçmişten günümüze ve geleceğe yönelik baskı teknolojilerinin grafik tasarıma olan etkisi. 6.Uluslararası matbaa teknolojileri sempozyumu. İstanbul üniversitesi-Cerrahpaşa Üniversitesi. İstanbul, s.948.
- Cen Zhong Mian (1958). Tujue Jishi, II, Peking, s.1052-1058.
- Göçmen Muammer (2007). Türklerin kâğıt ve kâğıtçılık tekniklerine katkıları, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi, Isparta. Fakülte kitapevi baskı merkezi: no:20 bilimsel toplantılar serisi:8:Isparta, s.162.
- Gömeç Saadettin (2000). Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, 2. baskı, Ankara, s.3-5.
- James C.Y; Watt Anne E; Wardwell Cleveland (1997-1998). Museum of Art Staff, Morris Rossabi, Metropolitan Museum of Art Staff, Metropolitan Museum of Art. New York, NY. When Silk was Gold: Central Asian and Chinese Textiles Metropolitan Museum of Art, 1997a , 0870998250, 9780870998256, J. P. O Neil (ed.), Along the Ancient Silk Routes, New

- York, 1982. Exhibition When Silk Was Gold: Central Asian and Chinese Textiles. Cleveland, Ohio; New York.
- Okudan Gülseri (2019). Taşa Kazınan Tarih Türklerin İlk Yazılı Belgeleri. Tarih Kritik 5 (1) History Critique Ocak 2019 January. s.7.
- Ögel Bahaddin (1947-1948-1962). İlk Töles Boyları, Belleten, XII, 1948: 795-833 Uygurların Menşesi Efsanesi, DTCF Dergisi, VI, 12, 1947:1724. Uygur Devleti'nin teşekkülü ve yükseliş devri. Belleten, XIX, 75, 1955:331-376. (1962) İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi. Ankara, s. 348.
- Pan Ji xing (1998). History of Science and Technology of China Paper and Printing Volume. Science Press, Peking, s.447.
- Peng Jinzhang; Wang Jianjun (2000). Dunhuang Research Institute: 'The Grottoes in the Northern District of Mogao Grottoes in Dunhuang' (Vol.1), Beijing: Cultural Relics Publishing House. Peking, s.3-7.
- Peter Zieme (1975-1958). Buddhistische Stabremdchtungen der Uiguren , Manichäische Kolophone und Könige. s.324-325.
- Thomas F. Carter (1968). The Invention of Pinyin-Chinese and its spread westward. New York, 1925; G. Hazai-P Zieme'in uygurların Blockdruckfragmanı einer Einleitung zum Vairacchedikasūtra. Acta Or. Hung. 21. New York, s.1-14.
- Raschmann Simone-Christiane (2014). "What Do We Know about the Use of Manuscripts among the Old Uighurs in the Turfan Region ?". Eurasian Studies. XII: XIII-XX, 523-540.
- Yang Fuxue (1990). 'Dunhuang Akademisinde Toplanan Uygur Ahşap Türleri Ayrıca Ahşap Türlerinin İcadı Üzerine'. 'Dunhuang Çalışmaları' Sayı 2, Pekin, s.25.
- Zengin Aslı; Yaman Ümran (2018). Eski Uygur Türkçesi metinleri üzerine Budizm ve maniheizm'in savaşa bakışı. İstanbul üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 58, Sayı: 1, İstanbul, 175-216.
- Zhang Tieshan (2006). Study on the Remnant Leaves of the Uighur, Abidama Moshe's Theory on Truth and Sparseness 'Unearthed from Cave B52, Northern District of Mogao Grottoes, Dunhuang. Chinese Uyghur History and Culture Research Series (4), Beibanshe. Peking, s.255-270.
- Zeren Mehmet; Yıldırım Kürşat. (2014). Türk tarihinde Dunhuang'ın önemi. Türk Dünyası Araştırmaları, sayı:213. s.163.
- Qing He Ning (2018). Chinese Hardcover Zhong hua Book Company, Pekin, s.23-28.